

Zabúdat' a spomínať

Čítanie prozaických textov Pavla Vilikovského a Jana Balabána

ŠPELA SEVŠEK ŠRAMEL, Filozofická fakulta Ľubľanskej univerzity, Ľubľana

SEVŠEK ŠRAMEL, Š.: To forget and to recall. Reading the Proses by Pavel Vilikovský and Jan Balabán
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 63, No. 2, p. 140 – 164.

The paper deals with two (literary) subjects, which are related to some extent. The former one is the process of dying, in which the important role is played by the presence of a close person. Literature, which we attempt to show, helps to lift the taboo on death. The latter subject is concerned with memory, recalling as well as forgetting. What becomes the centre of attention is the issues of growing old, dying and death, putting the taboo on it as well as contemplating to what extent memory can be compact or fragmentary. It cannot be considered less important to seek answers to the question what role in self-identifying and searching the past is played by private correspondence. We reflect on the outlined subjects in the context of the proses of contemporary Czech and Slovak literature, Jan Balabán's novel *Zeptej se táty* (*Ask Your Dad*, 2010) and two short proses by Pavel Vilikovský: novella *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábl'och* (*A Horse Upstairs, a Blind Man in Vráble*, 1989) and short story *Pán spomienok* (*The Master of Memories*, 2005, in: *Čarovný papagáj a iné gýče / A Magical Parrot and Other Kitsch*).

Key words: memory, lifting the taboo, death and dying, correspondence, P. Vilikovský, J. Balabán

1. Tabu a detabuizácia

Smrť, výrazná literárna téma, v sebe obsahuje paradox. Na jednej strane istú atraktivitu a príťažlivosť, na strane druhej vytesňovanie spojené so zamlčivaním a odmietaním. Vzťah k smrti a umieraniu je dobovo podmienený spoločenský a psychologický konštrukt a je možné ho formovať ako na individuálnej, tak aj na spoločenskej úrovni.¹ V 20. storočí sa pre odklon od tradičného spôsobu života (sťahovanie do miest, individualizmus, vzostup materializmu) rapídne znížil aj tesný kontakt so smrťou. Umieranie sa vyčlenilo z bezprostrednej ľudskej empírie, odcudzená smrť sa stala desivejšou.² Vo svete, ako ho poznáme, zaniká osobná skúsenosť so smrťou, rovnako sa zredukovala aj kedysi nezanedbateľná úloha náboženstva. Zvýznamňuje sa fragmentárna, necelistvá predstava sveta súvisiaca s kumuláciou a navrstvovaním virtuálnych obrazov. V dôsledku týchto zmien si nemožno nevšimnúť predovšetkým popieranie smrti a podporovanie jej tabuizácie. Sociologička B. Bez nec zdôrazňuje fakt, že tabuizovaná nie je smrť ako jedinečná absolútna udalosť, ale

¹ GERDIH, Maša: Zakrinkana smrt – postpno potujevanje umiranja in posledice. In: *Časopis za kritiko znanosti, domišljivo in antropologijo*, roč. 35, 2007, č. 227, s. 17.

² Tamže, s. 18.

jej kontextualizácia.³ Tu máme na mysli prítomnosť blízkej osoby pri umieraní, jej spätosť so starostlivosťou o umierajúceho, ktorá v sebe zahŕňa telesnú opateru a citové zázemie. Čas odchádzania je takto časom vyrovnávanie sa s vlastným životom, časom vyvolávajúcim spomienky, preverujúcim medziľudské vzťahy a prinášajúcim nevyhnutnú zmenu úloh v rodine. Zároveň ide o príležitosť ako nadobudnúť skúsenosť prijímania smrti a pomínutelnosti, ide o šancu udržať sa i na ceste smútenia bez akéhokoľvek uzatvárania sa v náročnej, ale predsa len prirodzenejšej otvorenosti. Úzkosť je spojená so stratou blízkeho človeka, strach zo zmeny a pocit nemohúcnosti sú najfrekvencovanejšie ľudské emócie, literárne pozoruhodné sú však aj výčitky alebo prechod do stavu úľavy.⁴

Umieranie a sprevádzanie umierajúceho teda zostávajú súčasným spoločenským tabu. Literatúra tento stav reflektuje a do istej miery tak prispieva k detabuizácii. Deje sa to najmä na tematickej úrovni. Za povšimnutie stojí, že sa tabuizované témy objavujú u autorov rôznych generácií a takmer vo všetkých prozaických žánroch.⁵ Vyskytujú sa v populárnej literatúre, ale aj v umelecky ambicióznějších literárnych textoch. Vybrané autorské texty sa diferencujú od ostatných poetologickými postupmi, spája ich aspoň čiastočný autobiografický podnet, u Vilikovského majú obe perspektívy čítania výrazné miesto aj v kontexte autorovej poetiky. K témam súviacim s tabuizovaním umierania možno priradiť telesnosť, životnú retrospektívu, prehodnocovanie primárnych rodinných vzťahov (matka a syn, otec a syn), resp. manželský vzťah a otázku identity jednotlivca. Druhou (oveľa diferencovanejšou) reflexiou je rušenie alebo prekonávanie tabu používaním rôznych textotvorných naratívnych postupov. Pomocou nich, ako sa pokúsime ukázať, literárny text napodobňuje ľudské úsilie byť neúprimný.

Treťou možnosťou je tematizácia ľudskej potreby zabúdať na nepríjemné zážitky, vedomé či podvedomé úsilie potláčať a vytesňovať bolestivé spomienky. V súvislosti s potláčaním smrti a strachom zo zániku hovorí napríklad Balabánov rozprávač: „*Přibližovat se tak krok za krokem k tomu poslednímu útulku, který tu budeme mít a jehož představu celý život pracně potlačujeme. Jak by člověk mohl žít, kdyby se měl pořád jen těšit na bídu, k níž bude před smrtí přinucen.*“⁶

1. 1. Postupy detabuizácie na príklade novely Pavla Vilikovského

Viacvrstvovosť literárneho sveta, ktorý vytvára vo svojich dielach Pavel Vilikovský, je evidentná. Novela *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch* ponúka relevantný základ na uvažovanie o literárnom texte ako o prostriedku detabuizácie. Autorská stratégia sa sústreďuje na sprostredkovanie kontextu, ktorý je sujetovo výrazne exponovaný. Ide o asis-

³ BEZNEC, Barbara: Tabu smrti. In: *Časopis za kritiko znanosti, domišljivo in antropologijo*, roč. 35, 2007, č. 227, s. 8.

⁴ Porov. SEVŠEK ŠRAMEL, Špela: Smrť a umieranie: pokus o detabuizáciu na príklade súčasnej slovenskej prózy. In: ULIČNÝ, Oldřich (ed.): *Eurolingua&Eurolitteraria 2009*. Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2009, 355.

⁵ V súčasnej slovenskej literatúre spomeňme len niektorých – Dušan Dušek: *Zima na ruky*, Jaroslava Blažková: *Happyendy*, Balla: *V mene otca*, S. Žuchová: *Obrázky zo života M.*

⁶ BALABÁN, Jan: *Zeptej se táty*. In: *Romány a novely, Dílo II*. Brno : Host, 2011, s. 405. Ďalej citujeme z tohto vydania a uvádzame len stranu, príp. skratku B a stranu.

tenciu syna pri umieraní matky. V perspektíve nášho uvažovania sa črtá niekoľko zorných uhlov. Máme na mysli predovšetkým výber rozprávačských postupov, tematizáciu smrti a telesnosti a nemenej dôležitú reflexiu nevy povedaného.

Dominantný príbeh novely hovorí o synovi a matke v čase jej postupného duševného a telesného odchádzania. Abstraktný fenomén smrti sa tu nahrádza osobnou, intímnou skúsenosťou. „Nejde o smrť, *so smrťou sme sa naučili rátať*,“ prekvapujúce a neočakávané sú okolnosti smrti.⁷ Každá smrť, s ktorou sa stretáme v priebehu rozprávania, je, ako sme u autora už zvyknutí, spojená s extrémnym citovým prežívaním. Každá neočakávaná a interpretačne otvorená smrť sa tu viaže so smrťou matky.⁸ Syn, ktorý sa stará o mentálne odchádzajúcu matku, nedokáže premostiť nesúlad medzi neprítomným rozumom a prítomným telom. V závere rozprávania tak sám umožní matkin fyzický odchod. Najpravdepodobnejšie vysvetlenie vychádzajúce z textu je (podľa nášho názoru) synovo prianie, aby súcitným skutkom lásky a pomoci sám sebe dokázal, že má matku rád a chcel by pre ňu urobiť niečo dobré. Matka na viacerých miestach vyjadruje želanie umrieť: môžeme tak chápať jej výkrik „domov, domov“ alebo rezignujúcu, bezmocnú výpoveď: „*Tak ma zastrelte. Prečo ma radšej rovno nezastrelíte?*“ (s. 467). Synovo konanie smerom k matke je predovšetkým skutkom vykúpenia a zároveň dôkazom jeho nesebeckej lásky. Najbližšie stretnutie so smrťou je zároveň konfrontáciou subjektu so sebou samým. Skutočný problém príbehu formuluje rozprávač otázkou o nesamozrejmosti primárneho citu medzi rodičmi a deťmi. Pochybuje totiž, či má svoju matku rád, a úprimne odpovedá: „*Neviem, ešte som pre ňu nič neurobil. Ešte odo mňa nič ozajstné nepotrebovala, tak ako som si to mal overiť?*“ (s. 436). Až počas príbehu, keď sa úlohy matky a syna vymenia a syn sa stará o matku ako o dieťa, je možné preveriť tieto pochybnosti.

Výmena rodinných úloh, s ktorou sa stretáme u mnohých autorov pri podobných scénach, nie je jednoduchá ani pre jedného z nich. Matka ho už nie je schopná osloviť menom „(...) *nikdy ma napríklad neoslovila menom*,“ je pre ňu iba „*hmlistou, tekutou kontúrou*“ (s. 437); syn síce dobre ovláda starostlivosť o jej telo, ťažšie sa vyrovnáva s paradoxom telesnej prítomnosti a mentálnej indispozície. Svoju novú úlohu ošetrovateľa chápe doslovne a vzájomne: ak matka pomohla na svet svojmu synovi, on sa môže postarať o jej dôstojný odchod z tohto sveta. Štruktúra novely, ústredné rozprávanie o asistencii pri umieraní, ku ktorému sa pridávajú ešte iné podpríbehy dotýkajúce sa smrti, zahŕňa reflexiu viac alebo menej tabuizovaných tém. Rozprávač je iba sám pre seba pripravený problematizovať niektoré na prvý pohľad neexistujúce otázky, ako sú láska k matke, strach z osamelosti pri umieraní, zmysel samovraždy, alebo rozmýšľať o smrti blízkeho ako o stíšení a šťastnom konci. Úprimné kladenie otázok (a z toho vyplývajúce pochybnosti) nepri naša logické odpovede, ale naráža na emocionálne nevy povedanie v opakujúcom sa výroku: „*Na to nie sme pripravení.*“ Takto ostávajú emócie a úvahy o umieraní na úrovni príbehu, teda medzi matkou a synom, otcom a dcérou, zamlčané. Na druhej strane deti a starší otvárajú problematiku smrti sami. Takto vnímame situáciu, keď dievča pozoruje samovraždu a od svojho otca nedostane žiadne vysvetlenie, ani umierajúca matka, ktorá

⁷ VILIKOVSKÝ, Pavel: *Prózy*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2005, s. 463, zvýr. Š. S. Š. Ďalej citujeme z tohto vydania a uvádzame len stranu, príp. skratku V a stranu.

⁸ DAROVEC, Peter: *Pavel Vilikovský*. Bratislava : Kalligram, 2007, s. 93.

chce hovoriť o smrti susedy, sa nedočká rozhovoru. Vo všetkých prípadoch znemožňujú takéto dialógy spoločenská norma, zvyk alebo strach. Namiesto nich sme svedkami každodenných rozhovorov doplnených o neverbálnu komunikáciu, ktorá pomocou grimás a úsmevov dáva najavo predovšetkým intímne emócie vďačnosti a oddanosti.

Detabuizácia ako presahovanie spoločensky nevy povedaného, zakázaného alebo neželaného sa v procese novely odvíja paralelne na viacerých úrovniach. Na jednej strane je to reflexia spoločensky najviac tabuizovaných otázok viažucich sa na individuálnu skúsenosť umierania jednotlivca. Odtabuizovanie sa deje aj prostredníctvom rozprávačských postupov a fragmentácie príbehu.

1. 2. Balabánov rozprávač a detabuizácia

Výzvu na dialóg vo forme imperatívu nájdeme už v názve Balabánovho posledného románu z roku 2010 *Zeptej se táty*. Otec Jan Nedoma predstavuje dominantný bod rozprávania a zároveň prestupovanie osobnej a spoločenskej úlohy človeka. Vystupuje totiž ako hlava rodiny (otec a manžel), potom ako odchádzajúci, resp. umierajúci, vo verejnom živote ako lekár nefrológ, člen evanjelickej cirkvi a v neposlednom rade ako jednotlivec v spoločensko-politickej situácii, konkrétne v období normalizácie v Československu.

V románe sa matka Marta a jej dospelé deti, dcéra Kateřina (vedkyňa – matematicka) a synovia spisovateľ Emil a maliar Hans konfrontujú s vlastnou minulosťou. Oživovanie trpkých aj radostných spomienok na detstvo sa deje pomocou vzájomných dialógov a vnútorných monológov. Osobné spomínanie prerušujú listy, ktoré rodine posielala otcov bývalý priateľ, v ktorých otca obviňuje, že počas normalizácie podľahol tlaku a pri rozhodnutiach o liečbe v jednotlivých prípadoch nekonal eticky. Práve tieto listy zvonka predstavujú otca z druhej perspektívy a všetkým členom rodiny kladú nové otázky. Otec, ktorý bol pre nich rodičovská, morálna a výchovná autorita, sa stáva jednotlivcom. Stabilita a dôvera otcovi zostávajú prítomné, zároveň sa do popredia dostáva otázka, aká osobnosť a kto vlastne bol Jan Nedoma. Každý z nich hľadá odpoveď svojím spôsobom.

Ústredná časť románu je určená existenciálnej téme umierania a neprítomnosti blízkeho, o čom literárne postavy hovoria neobyčajne otvorene a úprimne. Dialógy medzi súrodencami tak nie sú povrchné a nezastierajú nalichavé otázky. Sú schopní analyzovať, smútiť a aj pochybovať. O tom svedčí aj časť textu, v ktorej Emil a Katka, s časovým odstupom troch rokov, hovoria o posledných chvíľach otcovho života a presahovaní strachu zo smrti umierajúceho:

„Hans mi říkal, že došlo k nějaké změně, že se krátce před smrtí tátův pohled nějak proměnil. Prý měl předtím v očích strach a potom (...) Tys u toho byl?

Strach ze smrti.

A potom už ne? Všiml sis toho?

Rád bych.

Co to je za řeč? Rád bych si všiml? Co to je za blbost?

Podívej, Katko, já jsem si toho taky všiml. Toho si nešlo nevšimnout. Ale nerad bych to teď nějak přepaloval řečma o tom, že překonal strach ze smrti. Já nevím, jestli se strach ze smrti překonat dá. A taky nevím, jestli si všichni zoufale nepřejeme, aby zrovna náš táta ten strach překonal. A když si to přejeme, tak to taky vidíme.“ (s. 554)

Dialóg – ako výmena názorov, predovšetkým však ako artikulácia pocitov – je pre Katku, Hansa a Emila spôsob ako prekonať úzkosť, pochybnosti a neistotu, ako čo najjasnejšie prežiť spomienky, prebudíť zabudnuté. Matka Marta je v dialógu pasívnejšia, dobre sa cíti v úlohe poslucháčky, na jednom mieste dokonca odpočúva svoje deti. Vo vnútornom monológu však intenzívne smúti a spomínaním reflektuje svoj život v súlade so svojimi životnými skúsenosťami a vekom.

Motívy, ktoré sa viažu so smrťou, sú fyzická smrť, umieranie v nemocnici, rozlúčka s najbližším, otázka viery, a aj strach z vlastnej smrti a osamelosti. Balabánov príspevok k detabuizácii smrti ako o jedinečnom odchode jednotlivca je zreteľný na viacerých úrovniach. Detabuizované je sprevádzanie umierania: členovia rodiny s časovým odstupom prehovorí o tejto udalosti, odchádzanie je ukázané tak z perspektívy umierajúceho, ako aj toho, kto ho sprevádza. Autor používa dva spôsoby vyjadrovania – úprimné rozprávanie o strachu a mlčanie. Mlčanie nebýva u Balabánových postáv iba výrazom neschopnosti prehovoriť, ale v určitých momentoch môže byť tiež vedomou voľbou, ako vyjadriť pochopenie a dôstojnosť.

Imperatív v názve teda pozýva k dialógu s otcom všetkých členov rodiny; otcova fyzická neprítomnosť nijako nepopiera dialóg, naopak, vyžaduje si ho. Je možný spoločným a individuálnym vyvolávaním a hľadaním pamäti a predstavovaním si a dotváraním prázdnych miest.

Oba literárne texty, tak román ako aj novela, sú poznačené vysokým stupňom intertextuálnych odkazov, ktoré rozširujú naratívny svet a poukazujú na jeho ideový kontext. Biblické alegórie na odpúšťanie, smrť ako stíšenie a kontemplácia alebo láska k blížnemu sú explicitnejšie u Balabána, nachádzame ich aj v novele a poviedkach Pavla Vilikovského, ale s väčším odstupom. Pri intenzívnom emocionálnom prežívaní a smútení sa u oboch stretne s pochybovaním o absolútnom upokojení, vyjadrenom tak naratívnymi postupmi, ako i slovami literárnych postáv.

2. Nespol'ahlivá tvorivá pamäť

J. Kotásek v súvislosti s poznávaním minulosti konštatuje, že „paměť ve vztahu k prožitému životu nefunguje jen jako trpný nositel toho, co má být odvyprávěno, ale naopak, jako aktivní činitel, jenž ovlivňuje výslednou podobu vyprávění – narativu“.⁹ Práve táto aktívna úloha pamäti, ktorá ma podľa D. Hučkovej schopnosť „byť obrazotvorná“,¹⁰ na jednej strane prispieva v literárnych textoch k fikcii a na strane druhej umožňuje uvedenie autobiografickej skúsenosti. Keďže pamäť nie je celistvá, ale pretrhaná, sú biele miesta príležitosťou na slobodné vytvorenie možného, fiktívneho sveta. Nespol'ahlivosť pamäti, ktorá „nenabízí nepretržený příběh a přeskakuje od jedné věci k věci jiné“,¹¹ môže byť na škodu interpretácie, ktorá by hľadala a predpokladala úplnosť zmyslu a príbehu. Na tomto mieste sa pokúsime preveriť, do akej miery obmedzené vlastnosti pamäti využívajú autori

⁹ KOTÁSEK, Miroslav: Paměť, trauma, smrt: intervence jazyka a narativu. In: *Česká literatura*, roč. 61, 2013, č. 3, s. 314.

¹⁰ HUČKOVÁ, Dana: Autobiografická skúsenosť a pamäť (Pavel Vilikovský, Jaroslava Blažková a Etela Farkašová). In: SOMOLAYOVÁ, Lubica (ed.): *Literárnokritická reflexia slovenskej literatúry 2006*. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV – Ars poetika, 2007, s. 72.

¹¹ Kotásek, c. d., s. 315.

pri písaní a ako pracujú s kategóriou času. Z perspektívy spomínania, úlohy listov a denníkových zápiskov sa odvíja proces skúmania vlastnej minulosti a sebaidentifikácie.

2. 1. Spomínanie pri Balabánových postavách

Príbeh románu *Zeptej se táty* sledujeme cez rozprávačskú líniu štyroch postáv, každá z nich má zreteľný hlas a sumarizuje svoj život ako z rodinného, tak aj z profesionálneho hľadiska, smrť otca sa totiž javí ako vhodný okamih na sebareflexiu. Vzťahy medzi bratmi a sestrou sú prezentované ako výnimočne vrúčne, súrodenci sú navzájom prepojení a vedia, kde sú ich hranice. Práve spoločné detstvo im teraz ako dospelým pripomína idylu domova, kam sa môžu vracieť, stratou otca majú ešte jednu spoločnú tému. So smrťou, respektíve jej hrozbou, sa už rodina Nedomovcov zblízka stretla: Katka ešte ako dievčatko vážne ochorela a už sa s ňou takmer lúčili, preto ich táto skúsenosť zblízuje. Aj preto výnimočne otvorene, citlivo a úprimne hovoria o svojich emóciách, hoci každý z nich má iné životné skúsenosti, predovšetkým svoj spôsob citového prežívania a vytvárania vlastnej predstavy otca.

Marta má v románe okrajovú úlohu, aj keď len zdanlivo, ako matka a manželka totiž spadá do inej generácie, preto vek a skúsenosti určujú jej spôsob smútenia a sebareflexie. Cez rozprávanie sledujeme jej monológy, v ktorých sa konfrontuje s novou úlohou vdovy a pokúša sa žiť ďalej s vedomím, že jej muž sa už nevráti. U nej je najvýraznejšia túžba a želanie po živšej spomienke, ale práve ona si po troch rokoch nevie vybaviť spomienku podoby svojho muža. Pamäť sa ukazuje ako meniacia sa a fragmentárna:

„Marta si nemohla svého muža vôbec vybaviť. Neviděla tam nic, jen Jana mrtvého, propadlá ústa po vyňaté zubní protéze, neduživou žlutou barvu tuhnoucího těla. Nemohla si vybaviť ani jeho odcházení. Ani to, co se prý stalo před jeho smrti. To všechno byly jenom informace, které znala z doslechu, zvláště z hovorů s Kateřinou.“ (s. 467)

„A zase, jako by to Martě někdo o Janovi vyprávěl. To nebyla vzpomínka, neviděla ho při tom. (...) Bylo to z druhé ruky. Tak si to zapsal Emil, tak si to nakreslil Hans, tak si to pamatuje Kateřina. (...) Svět mých vzpomínek není úplný. Tam, kde by měl být táta, nevidím nic.“ (s. 468)

„A tu se Martě zazdalo, že si něco z téhle scény i přes tu slepotu paměti vybavuje. Minimálně slyšela ostrý Janův hlas (...) / Aniž si to uvědomovala, začala si v polemice s nactiutrhačným dopisem znovu vybavovat svého muže. Tvář ještě ne. Ale jako by viděla někoho z dálky přicházet.“ (s. 470)

„Marta si dovedla představit, jak si Kateřina tlačí slzy zpět do očí. To si dovedla představit, ale Jana na té nemocniční posteli si představit nedovedla. Jako by tam nikdo neležel. Jako by tam s Hansem a s Emilem stáli nad kusem prázdna.“ (s. 556)

Zdôraznená je teda individualita spomínania: Marte totiž nestačí sprostredkovaná spomienka z druhej ruky, pretože tá nepatrí výlučne jej a nie je úprimná. Až postupne, krok za krokom sa pred ňou vynára predstava: najprv hlas, potom pocit a nakoniec aj výzor jej muža. Na záver sme svedkami znova nájdenej a prežitej chvíle z minulosti, ktorá prináša uspokojenie a úľavu. Pri počúvaní rozprávania svojich detí o posledných dňoch a hodinách s otcom v nemocnici sa Marte podarí pomocou konkrétneho výjavu kŕmenia nájsť svoju osobnú spomienku na svojho Jana.

„Marta seděla na lavičce pod oknem a se zadržným dechem cítila, že se něco děje. Viděla sebe samu před třemi lety, jak si bere ten talíř na klín a maže tenké krajíčky bílé veky taveným sýrem. Kráji je ještě na menší kousky a jeden podává... ano, Janovi. Jeho obraz se jí pomalu vracel. Vidí ho, jak se na ni dívá důvěřivými očima, trochu jako dítě na matku. (...) Byl to její Jan a nikdo jiný.“ (s. 557)

Tieto a podobné kľúčové miesta naviazané na konkrétne spomienky sú dopĺňané abstraktnejšími myšlienkami, či už sú to alegórie na biblické výjavy, povedzme posledná večera alebo filozofická úvaha o plynutí času. Balabán teda stavia príbeh na viachlase, každá z postáv totiž hľadá, domýšľa si a vytvára svoju podobu minulosti s vedomím, že sa nedá overiť faktami a definitívne potvrdiť. Podobnú úlohu majú aj spomienky na otca z druhej ruky: listy otcovho priateľa Petra Wolfa ukazujú Jana Nedomu v inom svetle a kladú otázky o jeho osobnosti a morálke. Ale aj tie prinášajú pochybnosti a otázku relevantnosti. Najstarší syn sa s otázkou otcovej morálky vyrovná v sne, kde prevezme rolu svojho otca a argumentmi obhajuje jeho postoje. Druhý syn v tichom dialógu s mŕtvym otcom čelí svojmu strachu zo smrti. Vzťah k spomínaniu je teda zásadne určovaný individualitou, vedomím o nestabilnosti pamäti a predstavivosťou.

2. 2. Pohrať sa so svojou pamäťou

Zbierka *Čarovný papagáj a iné gýče* Pavla Vilikovského prináša na vybranú tému dve relevantné prózy, a to *Gašpar, Melichar, Baltazárová a Pán spomienok*. Pri ostatnej je zaujímavé zaobchádzanie s časom ako z tematického, tak aj z naratívneho hľadiska. V príbehu o hľadaní svojej minulosti je zreteľný, u Vilikovského už viackrát zobrazený motív otcovstva, v nej práve neprítomnosť otca a rýdzej spomienky naňho dáva rozprávačovi priestor na sebareflexiu.

Rámcový príbeh poviedky *Pán spomienok* hovorí o dvoch bratoch, ktorí po matkinej smrti upratujú byt. Mladší v úlohe rozprávača pomocou korešpondencie, otcovho denníka a fotografie vstupuje do sveta minulosti svojho otca, ktorého stratil v ranom detstve. Práve preto sa teraz ako dospelý ponára do rodinných spomienok. Pokým mladší brat si domýšľa príbehy a aktívne vstupuje do minulosti emocionálnou a nejasnou stranou, starší brat predstavuje racionálnu stranu.

Časová dimenzia príbehu je komplexná, pretože chápanie času ako nezastaviteľného, odchádzajúceho dopĺňa ešte minulé čas, do ktorého môže vstúpiť rozprávač, predstavuje si ho alebo ho komentuje. Mladší syn sa pokúša predstaviť si, ako by vyzeralo stretnutie s otcom ako svojím vrstovníkom vo veku dvadsaťosem rokov, číta a interpretuje denníkové zápisky a otcove listy svojej budúcej manželke. Každý takýto fiktívny vstup do otcovho vnútorného sveta sprevádza želanie, aby sa mu mentálne a emocionálne čo najviac priblížil. Takto sa pokúša zistiť (dešifrovať) a prežiť výhľad cez okno, hlasy nočnej Bratislavy a emócie, ktoré diktujú výber jazykových prostriedkov v písomnom prejave. Úloha korešpondencie a denníka tak nespočíva iba v dokumentárnosti, ale umožňuje rozprávačovi duchaplný komentár, pre Vilikovského taký typický, a vážne prehodnotenie základných dilem bytia.

Skutočný problém, ktorý sledujeme v celej poviedke, je rozprávačovo neprestajné pýtanie sa, koľko z otca je v ňom. Zdá sa, že zdedené vlastnosti by splnili najväčšiu túžbu. Tie sú síce na pohľad banálne a neoverené: „kráčal pomaly a zamyslene, s jednou rukou vo vrecku nohavíc. Ten zvyk mám asi po ňom“ (s. 345) alebo „aj tak som si povedal, že ten telegrafický štýl som zrejme zdedil po ňom“ (s. 344); práve preto však pre syna tak veľa znamenajú. Oživenie pamäti je teda predovšetkým preverovaním svojej identity alebo ako hovorí P. Darovec: „Cez otca teda spomína aj sám na seba, na všetky ‚svoje minulé časy‘, tieto spomienky sa v rozprávaní zároveň aktualizujú, konotujú problémovú súčasnosť.“¹² Pochybnosť a fragmentárnosť pamäti autor zdôrazňuje na viacerých miestach, zároveň však hovorí o jedinečnosti a intimite spomínania, ktoré vždy patrí iba niekomu.

Najintenzívnejšie je hľadanie jednej chvíle v minulosti, ktorá by bola spoločná pre otca aj syna. Pretože takýchto chvíľ je pre krátky čas, ktorý spolu prežili, naozaj málo, sú o to cennejšie. Nevydarené pokusy alebo postupné kroky k hľadaniu sa v závere poviedky neočakávane rozuzlia. Spúšťáčom nájdenej spomienky je konkrétny predmet z detstva, a to koryto na pranie, v ktorom ako dieťa ležal.

„Vzal som zo stola pohár, že sa napijem, ale než som ho stihol priložiť k ústam, zrazu sa to predou mnou vynorilo, sčista-jasna, nevedno skade (...) Bola to spomienka, konečne, konečne spomienka, ktorá patrila iba mne, moja vlastná: bol som jej jediným pánom, výlučným a zvrchovaným. Nepotreboval som si ju dať od nikoho opečiatkovať.“ (s. 354)

Prvýkrát nájdenej spomienka na otca z detstva privolá radosť, respektíve prináša upokojenie. Rozprávač sa znovu ocitne v čase, keď ako trojročný chlapec musel odpočívať v pivnici v koryte na bielizeň. Zrazu zazrie svojho otca, ktorý ho pozoruje a potichu sa naňho usmieva. Preňho je to najdojímavejší okamih, je to spomienka, ktorá patrí len jemu a ako vlastníčkovi tejto spomienky sa o ňu nemusí s nikým deliť, nikto mu ju nemôže vziať. Nájdenej spomienka je pravdaže predovšetkým potvrdením, že otec a syn majú niečo spoločné. Tento spoločný okamih svedčí o existencii otcovstva a synovstva.

Záver poviedky odznie v opätovnom stretnutí otca a syna, kde hrá dôležitú úlohu spev (spievanie osamote ako okamih uvoľnenosti samého so sebou) a úsmev ako základné gesto spokojnosti:

„Nevedel som hneď zaspáť, ležal som teda v koryte, hľadel do povaly a krátil si čas spevom. (...) Odrazu som sa, neviem prečo – možno som podvedome zacítil pohyb – pozrel ku schodom a zbadal som, že tam stojí otec a usmieva sa. Myslel si, že ho nik nevidí, a tak sa usmieval na celé kolo. (...)

Jasné, zájdem na cintorín, pomyslel som si a hneď som sa na to napil. Nie ostríhať brečtan, to počká, ale pozrieť sa na otca, ako tam leží, v mojej vlasti, v svojej cudzine, dolu, v hlinenom koryte, sám, dlho, dlho. Možno si, aby mu ušiel čas, aj spieva. Už vopred som sa pri tej predstave usmieval.“ (s. 354 – 355)

V pivničnom výjave sa spevom a úsmevom opakuje okamih z minulosti zámenou úloh otca a syna. Pozorovateľom je teraz syn a táto hra prináša rozprávačovi uspokojenie

¹² Darovec, c. d., s. 172.

ako pánovi (iba) svojich spomienok. Autor teda využíva nespoľahlivosť pamäti ako výhodu slobodného tvorenia fiktívneho sveta. Stretnutie s otcom, ktoré pre syna znamená zásadnú existenciálnu skúsenosť, je možno len v predstavivosti a sotva nájdenej jedinečnej spoločnej spomienke. Túžba je ale širšia, dospelý syn si užíva v čase prežitom spolu s otcom, páči sa mu predstava, že niektoré vlastnosti zdedil po otcovi a pocíti zadosťučinenie pri tvorivom dopĺňaní svojej pamäti. Práve pointovaný záver poviedky v kontexte Vilikovského tvorby odkazuje na novelu *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch*. Aj tu sa synovi vynorila spomienka na detstvo a na mladú, usmievajúcu sa matku. V týchto prózach teda intenzívne spomínanie (na rodičov aj na seba) vrcholí v epilógu ako kľúčovom mieste v texte. Fiktívny vstup do minulosti umožňuje farebnosť a hlučnosť epifanických spomienok a prináša vyrovnanie sa so sebou samým.

Záver

Analyzované texty Pavla Vilikovského a Jana Balabána sú do istej miery neporovnateľné, vyplýva to zo žánru, naratívnych postupov, charakterizácie a voľby typu rozprávača. Z tematicko-motivickej úrovne tu však boli zdôraznené porovnateľné okruhy straty blízkeho človeka a pamäti, resp. spomínania. K spomenutej tabuizácii pristupujú autori na viacerých úrovniach. U Vilikovského si možno všimnúť zámerné zastieranie, odvádzanie pozornosti od témy: uskutočňuje sa to pomocou fragmentárnej, resp. otvorenej štruktúry textu, komentárov o písaní aj tematizáciou neprístupnosti v interpretovanej novele. Dominantný príbeh odchádzania matky rozprávača je len jeden z mnohých, čitateľ ich musí odhaliť. Neskoršie poviedky (*Pán spomienok a Gašpar, Melichar, Baltazárová*, 2005) sú iné už svojou štruktúrou. Charakterizuje ich plynulé rozprávanie, citovosť, postavy sú úprimnejšie a nepredstierajú city. U oboch autorov na dominantných miestach textu – na začiatku románu a v závere novely – môžeme postrehnúť zastieranie a potlačovanie tabuizovaných tém, a to reflexiou jednotlivých ústredných postáv. Detabuizácia sa u oboch autorov uskutočňuje už výberom témy (sprevádzanie umierania, strach zo smrti, strácanie pamäti), no najmä tematizáciou tabu: „*představu o posledním útulku celý život pracně potlačujeme*“ (B, s. 405) alebo „*vetu možno spraviť o čomkoľvek, ťažké je iba spraviť jednoduchú vetu o sebe*“ (V, s. 435). Spomínanie sa realizuje prostredníctvom monológu u Vilikovského v novele *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch* a dialógom súrodencov u Balabána. Rozhovor s umierajúcim o smrti, o obave zo smrti, o bilancii života zostáva nedopovedaný, je to vzájomné mlčanie.

Porovnateľná je aj úloha spomínania. Kým rozprávač príbehu *Pán spomienok* nájde uspokojenie práve hľadaním svojej vlastnej spomienky na otca, o ktorú sa nemusí s nikým deliť, Balabánov rozprávač umožňuje zostaviť obraz otca z viacerých zorných uhlov prostredníctvom „viacerých hlasov“. U oboch autorov môžeme pozorovať túžbu po demýtizácii rodičov a na druhej strane uvedomenie si zásadnej stigmatizácie jednotlivca vlastnou rodinnou minulosťou. Je pozoruhodné, že spúšťač oživenia spomienky predstavuje vo všetkých spomenutých prípadoch konkrétna scéna kŕmenia, respektíve pitia; ako by až vôňou a dotykom, teda zmyslami bolo možné intímne znovuprežitie chvíle z minulosti. Spomienky z druhej ruky, teda listy, denník a fotografie, ako niečo hmatateľné,

slúžia rozprávačovi ako východisko pre vytváranie názoru a dotvorenie príbehu. Práve autobiografický moment umožňuje obom autorom otvorenú reflexiu vlastných spomienok. Časový odstup totiž umožňuje zvláštny vzťah k minulosti: ten zahŕňa zabúdanie, znovuprežívanie, hľadanie pamäťového bodu a pridávanie, vymýšľanie, teda interpretáciu minulosti. V postoji rozprávača, ktorý v značnej miere tuší, predpokladá alebo dúfa, môžeme rozoznať uvedomenie si krehkosti pamäti.

Preložila Olga Ambróšová

PRAMENE

- BALABÁN, Jan: Zeptej se táty. In: *Romány a novely. Dílo II.* Brno : Host, 2011, s. 405 – 561.
VILIKOVSKÝ, Pavel: Pán spomienok. In: *Prózy.* Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2005, s. 337 – 355.
VILIKOVSKÝ, Pavel: Kôň na poschodí, slepec vo Vrábl'och. In: *Prózy.* Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2005, s. 435 – 489.

LITERATÚRA

- BEZNEC, Barbara: Tabu smrti. In: *Časopis za kritiko znanosti, domišljivo in antropologijo*, roč. 35, 2007, č. 227, s. 7 – 9.
DAROVEC, Peter: *Pavel Vilikovský.* Bratislava : Kalligram, 2007.
GERDIH, Maša: Zakrinkana smrt: Postopno potujevanje umiranja in posledice. In: *Časopis za kritiko znanosti, domišljivo in antropologijo*, roč. 35, 2007, č. 227, s. 17 – 24.
HUČKOVÁ, Dana: Autobiografická skúsenosť a pamäť (Pavel Vilikovský, Jaroslava Blažková a Etela Farkašová). In: SOMOLAYOVÁ, Lubica (ed.): *Literárnokritická reflexia slovenskej literatúry 2006.* Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV – Ars poetika, 2007, s. 69 – 76.
JENČÍKOVÁ, Eva: Osamenie v smrti. P. Vilikovský: Kôň na poschodí, slepec vo Vrábl'och. In: *Slovenská literatúra*, roč. 44, 1997, č. 3, s. 211 – 217.
KOTÁSEK, Miroslav: Paměť, trauma, smrt: intervence jazyka a narativu. In: *Česká literatura*, roč. 61, 2013, č. 3, s. 313 – 336.
MANDYS, Pavel: *Jan Balabán Zeptej se táty 2.* Internetový zdroj: www.iliteratura.cz, 9. 9. 2010.
SEVŠEK Šramel, Špela: Smrt' a umieranie: pokus o detabuizáciu na príklade súčasnej slovenskej prózy. In: ULIČNÝ, Oldřich (eds.): *Eurolingua&Eurolitteraria 2009.* Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2009, s. 355 – 361.
URBANOVÁ, Svatava: Otvorené návraty v prózach Jana Balabána. In: MÁLKOVÁ, Iva – URBANOVÁ, Svatava (eds.): *Souřadnice mist.* Ostrava : Tilia, 2003, s. 103 – 116.
ZAJAC, Peter: Od totálnej citovosti k autobiografickej pamäti. In: VILIKOVSKÝ, Pavel: *Prózy.* Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2005, s. 814 – 873.

Mgr. Špela Sevšek Šramel, PhD.
Filozofská fakulteta UL
Aškerčeva 2
1000 Ljubljana
Slovenia
e-mail: spela.sramel@gmail.com